

НАРИС ІСТОРІЇ ЗАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (XVIII — початок XX ст.)

Про південь України зараз доводиться чути чимало полярних думок. Деякі навіть авторитетні російські науковці схильні розглядати його історію як складову частину історії Росії. В Україні ж нерідко побуває дещо зневажливе ставлення до південного регіону як до периферії історичного процесу лише на тій підставі, що він пізніше віж інших сформувався як складова частина етнічної території українського народу. Але історичні події, що відбувались на його терені, зокрема заселення, формування постійного населення, становлення його національної структури, хоч і були позначені яскравим місцевим колоритом, мали разом з тим, не лише локальне значення, а справляли великий, часом визначальний вплив на історію всієї України. Розглянемо ці питання більш детально.

Край, що одержав назву Південної України, територіально в кордонах колишніх Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній сформувався досить пізно і охоплював нинішні Одеську, Миколаївську, Херсонську, Запорізьку, Дніпропетровську, частину Донецької й Кіровоградської областей, а також Крим. В географічному відношенні, попри всі численні відмінності й місцеві особливості, ці землі складали певну єдність, включаючи чорноземну степову й почати лісостепову зони сучасної України з теплим, але посушливим кліматом.

Історично ці території також становили єдність. З давньо-руських часів вони входили в сферу геополітичного впливу київських князів, пізніше протягом століть обживались бродниками й берладниками, потім українським козацтвом, ставши ядром земель Війська

Запорізького. Козацькі зимівники, що являли собою багатогалузеві аграрні господарства фермерського типу, швидко вкрили всю вищезгадану територію, поклавши початок її економічному освоєнню. Попри всі небезпеки, чисельність постійного українського населення причорноморських степів в цей період перевищувала 20 тис. чоловік. Однак, пограничний характер місцевості, безперервні війни з агресивними сусідами, татарські набіги протягом тривалого часу стримували дальший розвиток цих квітучих земель. Отже, мала заселеність і слабка господарська освоєність також надавали їм спільних рис. Постійне населення в значних кількостях не могло осісти й закріпитися тут, хоча безкраї родючі землі, сприятливий клімат і близькість теплих морів здавна приваблювали жителів Поділля, Подніпров'я, Слобожанщини.

Велику роль в подальшому історичному розвитку регіону відіграло його розташування на перехресті важливих сухопутних і морських транспортних шляхів.

Слід зробити певне застереження щодо Криму. Приймаючи територіально до Південної України, Крим мав з нею чимало спільного стосовно не лише кліматичних особливостей, але й історичного минулого. Заселення та економічний розвиток Кримського півострова в XVIII — на початку XX ст., особливо його степової частини, також проходили багато в чому подібно й у тісному взаємозв'язку з Причорномор'ям та Приазов'ям. Це спричинилось до складання між ними міцних і різнобічних зв'язків, які не тільки не поривались, а швидко розширювались і міцнили в майбутньому.

Однак чимало було й специфічних рис, зумовлених зовнішньополітичними й воєнними факторами, що витікали з географічного розташування півострова, а також наявності значної кількості корінного населення. Їх аналіз потребує окремого дослідження.

Більша частина сучасної Південної України, — земля Війська Запорізького, — ввійшла до складу Росії в 1686 р. за «вічним миром» між нею і Польщею. Заселення й господарське освоєння її північних в значних розмірах

вихідцями з прилеглих українських губерній починається з початку XVIII століття, дещо активізується в 30-х рр., але до 70-х рр. проходить повільно. Мало вплинули на нього й спроби уряду використати іноземних колоністів з Балкан і Центральної Європи (сербів, поляків та ін.).

Для залюднення півдня України на першому етапі царським урядом було введено військово-адміністративне управління краєм і створено систему військово-землеробських поселень. В 1752 р. на правобережжі Дніпра на площі близько 1,4 млн. десятин створюється військово-адміністративна одиниця під назвою Нова Сербія, в межах якої селились вихідці з Балкан: серби, черногорці, валахи, та ін. В 1761 р. їх нараховувалось понад 7,5 тис. чоловік. Було сформовано два військово-поселенські полки для захисту кордонів. Аналогічну структуру мала й створена в 1753 р. в Бахмутській провінції Слов'яносербія, яку населяли країнци, росіяни, серби, молдавани. Нова Сербія та Слов'яносербія проіснували до 1764 р. і були ліквідовані з створенням Новоросійської губернії.

В подальшому на історичній долі сербського населення півдня України позначилась його спорідненість з східнослов'янськими народами. Сербські переселенці, сприйнявши мову, звичаї та господарський уклад місцевого населення, швидко втратили свої національні ознаки і з часом асимілювали. Вже в середині XIX ст. місць компактного проживання сербського і взагалі югослов'янського населення на півдні України практично не залишилось¹.

Після російсько-турецької війни й підписання в 1774 р. Кічук-Кайнарджійського миру масштаби переселення значно зростають, поступово набуваючи надзвичайно високих темпів, що зберігались до кінця 20-х рр. XIX ст. Причорномор'я надовго стає основним районом заселення й колонізації Росії.

Переважну більшість переселенців становили українці, водночас зростає кількість росіян, молдаван; з Криму в Приазов'я переселились греки, вірмени, грузини. З 1786 р. тут з'явилися німецькі колоністи, спочатку меноніти: сектанти-анабаптисти голандського походження, а з

1803 р. — вихідці з Пруссії і Баварії. Згодом в Причорномор'я поселилась значна кількість болгар, а також білоруси, гагаузи, чехи, поляки та євреї з Балкан, Прибалтики, Білорусії і Правобережної України. Так поступово формувалась складна й своєрідна національна структура населення регіону, що стала важливим чинником його подальшого розвитку. Іноземні колоністи, на відміну від переселенців з центральних губерній, користувались значними пільгами з боку держави². Це зумовило заможність і економічну міць їх господарств, але водночас стало причиною багатьох суперечностей і конфліктів між ними та переважною більшістю переселенців, які були позбавлені таких пільг.

За соціальним складом серед переселенців переважали особисто вільні вихідці з різних станів, хоча значну частину становили державні та поміщицькі (особливо в перші десятиліття XIX ст.) селяни з перенаселених губерній країни, а також військові переселенці, козаки й іноземні колоністи. Разом з тим, специфіка освоєння й господарського розвитку регіону сприяла становому нівелюванню, оскільки кріпосницькі відносини не одержали тут такого розвитку, як в центрі країни. Ця обставина й приваблювала численних переселенців, стимулюючи швидкий і в більш прогресивних формах розвиток економіки в Причорномор'ї.

Починаючи з 30-х рр. XIX ст. відбувається зниження темпів переселенського руху, а водночас — прискорення й поглиблення господарського освоєння регіону. Швидке зростання міст, поява промислових підприємств, поряд з вичерпанням резерву вільних земель, змінюють характер і спрямування соціальних процесів. Найбільші з новоутворених підприємств належали державі, а кваліфіковані майстри для них переводилися з центральних районів країни, поклавши початок виникненню на півдні робітничого класу, більшість якого, таким чином, складали росіяни. Зародження робітничого класу завершувало формування соціальної структури населення Причорномор'я.

Воно сплинуло й на національну структуру, зумовивши поступове зростання серед населення краю частки росіян відносно інших етнічних груп. Причиною було те, що з середини XIX ст. чисельність цих груп збільшувалась лише за рахунок природного приросту населення, росіян же — значною мірою за рахунок механічного приросту переважно міського населення. Аналіз національної структури становить для нас особливий інтерес, адже саме в цьому регіоні ще в дореформний період найбільш інтенсивно протякали складні й суперечливі процеси, пов'язані з тим, що в його заселенні брало участь багато народів.

Поряд з цим, формування в приморській зоні України великих транспортних вузлів значно збільшило можливості спілкування людей різних національностей та верств населення. Згодом це стало однією з традиційних особливостей населення регіону, наклавши певний відбиток і на психологічний склад його характеру.

Зокрема на півдні, де різноманітні переселенці часто жили разом, в одних населених пунктах, більш інтенсивними, ніж в інших регіонах Росії були міжнаціональні контакти, що справляли значний вплив на життя та етнічну самосвідомість не лише українців, росіян, але особливо таких малочисельних національностей, як серби, поляки, угорці та ін. З другого боку, прагнення зберегти національну самобутність спонукало деяких з них (чехів, шведів, почасти німців, греків, молдаван) до замкнутого способу життя, а водночас і до консервації відсталіх, архаїчних його форм.

Отже, важливо характерною рисою заселення Новоросії було те, що вона з самого початку стала ареною інтенсивних міжнаціональних процесів. В них активну участь брали представники багатьох різних народів, суттєво відмінних один від одного за звичаями, характером, рівнем національної самосвідомості, господарського та культурного розвитку. Як відзначалось у звіті Херсонського губернатора за 1852 р., (жодна губернія не являє таке різноплемінності, як Херсонська. В ній, крім

гостей різних національностей, що становлять значну цифру, постійну мають осідлість малороси, великороси, білорусці, серби, болгари, молдавани, (греки, вірмени, німці, караїми і євреї)³. Далі в документах знадуються також поляки, шведи, цигани, литовці, грузини, татари, ногайці, казахи, італійці, французи і мордва, загалом 22 національності. Кожен з цих народів вніс свої неповторні кольори в широку й різнобарвну палітру особливостей культури та побуту, господарського життя краю.

Друга важлива особливість формування населення Причорномор'я полягала в тому, що протягом всього періоду заселення краю переважну більшість в національному складі переселенців становили українці. Вперше його було визначено ще в 1779 р. Тоді українці становили 64,76% всього населення новоросії, молдавани — 11,3%, росіяни — 9,85% греки — 6,31%, вірмени — 4,76%, грузини — 0,45%, інші — 2,57%⁴. Це був найнижчий процент українців за всю історію заселення краю. З 80-х років він починає швидко зростати, оскільки приплив іноземних колоністів скорочується, а переселенський рух з сусідніх українських губерній різко посилюється. В результаті український народ зіграв вирішальну роль в заселенні та освоєнні цього регіону, який, таким чином, приблизно з кінця XVIII ст. приєднався до основної української етнічної території. З цього часу цілком правомірною стає його назва як Південної України.

До середини XIX ст., незважаючи на активне переселення німців, молдаван, євреїв, питома вага українців на півдні зростає до 73,52%. В 1858 р. найбільше українського населення було в Верхньодніпровському (98,85%), Новомосковському (94,75%), Олександрійському (91,07%), Павлоградському (86,09%), Катеринославському (77,01%) повітах, найменше — в Тираспольському (54,11%) повіті⁵. Тобто переважання українців було значно більшим в повітах, що примикали до Лівобережної України, але в усіх повітах Новоросії українці складали більше половини населення.

Аналіз перебігу та результатів заселення й господарсь-

кого освоєння півдня України в XVIII — першій пол. XIX ст. свідчить про те, що воно йшло двома зовні схожими, але по суті різними шляхами. Урядова колонізація була спрямована на якнайшвидшу інтеграцію цих земель до складу Російської імперії й використання їх вигідного стратегічного розміщення та величезних природних ресурсів в інтересах правлячих кіл країни. Внаслідок урядової колонізації на південь України потрапила переважна більшість росіян, а також майже всі інші національні меншості (крім кримських татар, караїмів, ногайців та деяких інших).

Натомість, для українського населення регіону, що закономірно складало його більшість, заселення та господарське освоєння Причорномор'я було не наслідком виконання урядових планів, а органічним продовженням багатоговікового процесу розростання тіла нації; розширення її етнічного ареалу. В зазначений період цей процес набрав лише більшого розмаху та інтенсивності, набувши форми масової народної колонізації. Масштаби її рік від року зростали.

Отже, різні спонукальні мотиви та шляхи їх реалізації привели до різних кінцевих результатів.

В середині XIX ст. заселення Південної України в основному закінчується, чисельність та національний склад населення поступово стабілізується. Головним фактором в подальшому зростанні кількості населення стає його природний приріст.

Друга пол. XIX—поч. XX ст. — це період швидкого економічного розвитку півдня України, чому сприяла відсутність тут пережитків кріпосництва. Стрімко розвивається промисловість Донбасу, ростуть портові міста Причорномор'я й Приазов'я. Південь України стає однією з головних баз товарного зернового господарства країни. Незважаючи на відсутність вільних земель, цей регіон зберігає притягальну силу для знедоленого населення інших губерній. Але великі міграційні потоки на південь в пошуках роботи носять здебільшого тимчасовий, сезонний характер, мало впливаючи на національний склад

постійного населення.

Деякі зміни в ньому відбулися в роки Кримської і російсько-турецької воєн. Вони були пов'язані з збільшенням кількості болгар та молдаван, що емігрували в Росію. Потім дещо зростає єврейське переселення. Під час першої світової війни на півдні України опинилась певна кількість біженців з Закавказзя: вірмен, курдів, асирійців та ін. Але через відносну малочисельність переселенців помітно вплинути на національний склад ці події не могли.

Єдиним суттєвим чинником було значне збільшення в згаданій період російського населення, переважно в нових індустріальних центрах півдня України.

Таким чином, заселення та господарське освоєння невпізнанно змінили вигляд посушливих і безлюдних степів Північного Причорномор'я. Вони перетворились на район розвинутого сільського господарства й промисловості. Кількість населення зростає з кількох тисяч чоловік на поч. XVIII ст. до понад 1 млн. чоловік в середині XIX ст. і продовжувала збільшуватись.

Вирішальна роль в його заселенні належить українцям, вихідцям з сусідніх губерній Лівобережної та Правобережної України. Цьому сприяли географічна близькість та звичні умови життя на нових місцях. Але з самого початку населення краю формувалось як багатонаціональне. Поряд з українцями, в заселенні брали участь представники багатьох інших народів, завдяки чому національний склад його набув своєрідних і неповторних рис. Структурність національного складу населення зумовила в подальшому складність і суперечливість не лише етнічних, а й соціальних процесів, що протікали в регіоні.

На поматок 20-х рр. чисельність населення трьох південних губерній України: Одеської, Катеринославської та Донецької складала 9195 тис. чоловік, в тому числі: українці — 5852 тис. чоловік (63,7%), росіяни — 1812 тис. чоловік (19,8%), євреїв — 612 тис. чоловік (6,8%), німців — 260 тис. чоловік (2,9%), молдаван — 168 тис. чоловік (1,9%), болгар — 83 тис. чоловік (0,9%), греків — 93 тис. чоловік (1,1%), поляків — 48 тис. чоловік (0,6%), інших —

175 тис. чоловік⁶. Незважаючи на те, що ці дані через недосконалість тодішньої статистики приблизні, вони відображають ситуацію близько до дійсності. Отже, протягом другої половини ХІХ—поч. ХХ ст. українці залишились переважно більшістю населення. Водночас значно зростала частка росіян, а також євреїв, німців, зменшилась — молдаван, греків, деяких малочисельних народів.

Підсумовуючи вище сказане, зазначимо, що формування Південної України як нової частини етнічної території українського народу було складним і тривалим історичним процесом. Витоки його сягають часів запорізького козацтва, якому належала більшість земель нижнього Подніпров'я. Широке розгортання цього процесу пов'язане з заселенням, формування постійного населення та поглиблення господарським освоєнням регіону, яке почалось після приєднання його до Росії в кінці ХVІІІ століття. Своєрідність його полягала в прикордонному положенні краю, великій кількості вільних земель, а також в національному та соціальному складі населення. Заселення й господарське освоєння півдня відбувалось значно швидше, ніж в центральних районах країни, а розвиток капіталістичних відносин в сільському господарстві — в більш прогресивних формах.

Заселення Причорномор'я й Приазов'я теж мало суттєві особливості. Більшістю постійного населення регіону на всіх етапах його формування і розвитку були українці. Українське населення складалось з запорожців, що жили тут здавна, та, головним чином, переселенців з сусідніх українських губерній, переважно Київської, Подільської, Полтавської і Чернігівської. Українці зробили вирішальний внесок в господарське освоєння та розвиток регіону, тому цілком правомірно з кінця ХVІІІ ст. вважати його Південною Україною.

Однак більшість українського населення на півдні України ніколи не була неподільною. Населення регіону з самого початку формувалось як багатонаціональне. Значний прошарок його складали росіяни, представники інших народів Росії, а також іноземні колоністи, вихідці з

різних країн Європи та Азії.

Таким чином, південь України в результаті тривалого процесу його заселення став регіоном співжиття й активного взаємовпливу багатьох суттєво відмінних один від одного народів, з притаманною кожному з них широкою гамою особливостей в господарському житті, культурі та побуті. Різними шляхами потрапили вони в Причорномор'я, по-різному складались в них відносини з урядом, місцевим українським населенням та між собою, але для більшості народів південь України став другою батьківщиною, місцем їх етнічної колонізації, поступового усвідомлення себе суб'єктом складного процесу становлення національної структури населення краю, важливою й необхідною її складовою частиною.

Як бачимо, витоки багатьох сучасних соціальних, економічних, етнічних, та інших проблем регіону коріняться в його минулому, зокрема, в особливостях його заселення, формування постійного населення та господарського освоєння краю. Врегулювання цих проблем в умовах розбудови незалежної України потребує зважених, поміркованих політичних кроків, врахування реальних соціальних та етнічних процесів, які лежать в їх основі й мають уже принаймні двовікову історичну традицію.

ПРИМІТКИ

¹ Павлюченко О.В. Україна в російсько-югослов'янських суспільних зв'язках (друга половина ХІХ - початок ХХ ст.). - К., 1992. - С. 18.

² Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в ХVІІІ веке. - М., 1909. - С. 290-338.

³ Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825-1860 гг. - М., 1981. - С. 32.

⁴ Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний в ХVІІІ - первой половине ХІХ вв. (1719-1858 гг.)). - М., 1976. - С. 259.

⁵ Там само. - С. 267.

⁶ Центральний архів вищих органів влади та управління України. - Ф. 1. - Оп. 2. - Спр. 1813. - Арк. 1-4.